

Ole Lange: Finansmænd, stråmænd og mandariner. C. F. Tietgen, Privatbanken og Store Nordiske. Etablering, 1868–76. Disp. Kbh., Gyldendal 1978. 395 s.

samme: Partnere og rivaler. C. F. Tietgen, Eastern Extension og Store Nordiske. Ekspansion i Kina 1880–86. Kbh. 1980, 283 s. Disp.

Historie kan som bekendt skrives ud fra mange forskellige synspunkter. Den kan også skrives fra mange synsvinkler, d.v.s. med udgangspunkt i forskellige emner og specialiseringer. Hvilke synsvinkler, der er holdbare og frugtbare for tilvejebringelsen af næneværdige bidrag til vor forståelse af strukturer og processer i fortidens samfund, er nok et spørgsmål, vi har ofret for lidt opmærksomhed. Der har måske tidvis, og ikke mindst i de senere års ret planløse ekspansion af ressourceindsatsen, været tendenser til at ideologiske moderetninger eller andre fagligt irrelevante forhold har befordret specialiseringer, som ikke på forhånd kunne forventes at give nye bidrag til den faghistoriske indsigt i samfundsudviklingen. Omvendt er det naturligt af stor betydning, at de synsvinkler og specialiseringer, hvortil der kan knyttes rimeligt store faglige forventninger, blir taget op også af professionelt skolede historikere: kun derved opnås en virkelig afprøvning af deres bæreevne.

Til de synsvinkler, der tidtil har været meget lidt dyrket af danske faghistorikere, men i ganske vid udstrækning af firmahistorikere og levnedbeskrivere, hører foretagerens, entreprenørens eller erhvervslederens virksomhed. Det gælder mærkeligt nok også den periode af vor historie, hvor initiativer og beslutninger til afgørende ændringer af samfundets vilkår og indretning efter almindelig vurdering i høj grad beroede i denne gruppe.

Ole Lange har med dette værk gjort en begyndelse på dette potentielt meget omfattende og vidtrækkende studium. At tage alvorligt fat på det store privatarkiv efter en så central erhvervsleder som C. F. Tietgen; at kombinere det med alvorlige studier i andre privatpersoners og offentlige institutioners arkiver i både Danmark og England; at sætte dette ind i en sammenhæng med den relevante, spredte og uensartede litteratur; og derved give andre et billede af vigtige, i høj grad hemmeligholdte processer i samfundsudviklingen. Dette er en præstation og en landvinding. Jeg vil nødig have, at denne fortjeneste glemmes, når jeg nu i det følgende går i gang med, hvad jeg selv opfatter som en ganske hård kritik af arbejdets resultater.

Min kritik går ud på, at det emne, forfatteren har valgt til at illustrere mekanismer, fremgangsmåder og magtstrukturer under den fremvoksende kapitalistiske økonomi, er lidet egnet til generalisation, men tværtimod af en meget speciel beskaffenhed. Navnlig f.s.v.a. statens rolle har forfatteren skudt ved siden af. Han har også i væsentlig grad fejlfortolket nogle af de iagttagne processer. Skønt emnet på forhånd var kendt som et, der kunne give anledning til at kritisere Tietgens metoder – egentlig jo et argument for at udvælge andre eksempler til at påvise de gængse metoder – findes der langt mindre sensationelle forklaringer på det meste, end her skildret. Jeg ved godt, at forlaget – vel som led i det forf. ellers ville kalde et kommercielt ræs – må anses som ansvarligt for en hel del af det præg af banal affærejournalistik, som er kommet til at forme bogens image i offentligheden. Jeg skal ikke bebrejde Lange de hårdhændede formuleringer på flapperne, i billedteksterne o.s.v. Men dog fastholde, at de i deres kerne bygger på, hvad der står i selve bogen!

»Entreprenørhistoriens« værdi som led i udforskningen af den økonomiske udvikling er forlængst godtgjort i U.S.A., England m.v. Lange behøver altså ikke at begrunde dette. Men man er stærkt overrasket over at se, i hvor ringe grad han har ladet sig inspirere af denne omfattende internationale litteratur (– endog selvom en del af denne deler forf. aggressivt-kritiske syn på guldalderkapitalismens »røverbaroner«). Spørgsmål som igang-

sætterens eller foretagerens indflydelse på teknologien, branchestrukturen, virksomhedens organisation og målsætning – eller endnu bredere, på samfundets vækst og trivsel – berøres kun helt tilfældigt. Bogen giver heller ikke læseren megen hjælp til selv at søge svarene, da man savner enhver systematisk udredning af selskabets driftsformer, rentabilitet, prispolitik, koncernopbygning, såvel som al sammenligning med andre telegrafskaber og andre brancher.

Set herudfra har Ole Lange sat sig beskedne mål med bogen om Tietgen og Store Nordiske – der er intet målbevidst sigte mod analyse af oversete eller kontroversielle løvmæssigheder i den økonomiske udvikling. Som han selv erkender, er der tale om en konventionel beretning, holningsmæssigt inspireret af marxismen men uden anden ambition end den at fortælle en god historie: Nemlig hvordan Store Nordiske Telegrafskab kunne udvikles som et multinationalt storforetagende med basis i en vesteuropæisk småstat – hvilke ressourcer, konjunkturer, magtforhold, politisk reaktioner og forretningsmetoder, der var i virksomhed – hvorfor etableringen 1869–76 lykkedes (skønt Tietgens position i vor finansverden en tid var svært betrængt), mens den videre ekspansion i 80'erne bremsedes.

Ved sine studier i C. F. Tietgens og H. G. Erichsens privatarkiver, i konkurssagen efter Sv. Petersen, i det britiske og danske udenrigsministeriums arkiver m.v. har Ole Lange selvsagt givet et langt mere indgående billede af denne særlige del af dansk forretningslivs historie, end man før har haft. Man må dog konstatere, at bogens vigtigste pointer til dels var på tryk i forvejen. Tietgens børsmanøvrer i telegrafaktier, engagementet med veksellelerer Sv. Petersen og virkningerne heraf for Privatbanken skildres *suaviter in modo, sed fortiter in re* hos Ejnar Cohn (Privatbanken i hundrede år. Kbh. 1957, s. 224–239). Og Ole Langes konklusion er på eet punkt klart foregrebet af Store Nordiskes jubilæumsskrift fra 1894, hvori det hedder:

»den danske Nations politiske og militære Svaghed, der havde gavnet Selskabet paa et tidligere Stadium, skulle nu (: 1882/83) vende sig imod det. Thi den danske Regering havde ikke Magten til at træde i Skranken for dets velerhvervede Rettigheder, Stormagterne havde ikke Viljen dertil« (s. 144).

Hovedindvendingen er imidlertid, at bogen ikke blot som før omtalt savner videregående teoretisk ambition, men også opviser mangler i systematik på et mere elementært niveau – såvidt at dens resultater på centrale punkter må betegnes som fejlagtige eller tvivlsomme. Det forudskikkes, at bogens andet bind (»Partnere og rivaler«) efter min mening blot er at betragte som een meget stor epilog: den samler sig næsten helt om en detaljeret skildring af de spegede, uophørlige tovtrækkerier om koncessioner og linjer i Kina 1880–86 og den kan egentlig blot belyse bogens emne på eet niveau, det diplomatisk-konsulære, mens de konkrete økonomiske sammenhænge glider helt i baggrunden.

Ved fejlkilden: Raasløffmissionen 1875

Det andet afsnit af første binds 10. kapitel om »Raasløff-missionen« (s. 272–281) demonstrerer den betænkelige løshed i kildeanvendelsen, der præger dele af værket. Samtidig fører det os ind på den side af emnet, som forfatteren har ignoreret til afgørende skade for fremstillingens substans og perspektiv – nemlig de helt specielle relationer mellem Store Nordiske og statsmagten, repræsenteret ved Telegrafvæsenet og Finansministeriet. De ni sider skildrer den proces, der førte til, at fhv. krigs- og marineminister W. R. Raasløff gennem hele 1875 opholdt sig i Østen – befuldmægtiget og betalt af den danske stat, med den hovedopgave at ordne Store Nordiskes problemer med at virkeliggøre et landkabelnet i Kina.

Gennem udenrigsministeriets arkiv, Tietgens og andres papirer samt Aage Friis' notater fra statsrådsprotokollen har Ole Lange kunnet følge en del af forviklingerne og argumentationen. Men han har ikke brugt den trykte udgave, som udgaves af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen i 1976. Bindet offentliggjordes ved en reception 13. maj 1976.¹ Disputatsens 1. bind udsendtes i 1978, og forfatterens forord er dateret maj 1977. Han havde altså utvetydigt pligt til at kende og benytte denne kilde.

Det ni sider lange, fyldige referat af sagen i »Statsrådets forhandlinger« (s. 149–157) viser klart, at kongen og kronprinsen var imod, ikke blot imod at missionen skulle betros Raasløff, men også imod at staten skulle betale. Hvad der skete var, at de to kongelige blev »overstemt« af det samlede ministerium. Det var udenrigsministeren (Rosenørn-Lehn), der måtte anbefale først, idet han nævnte, at beslutningen var truffet i »Conferencer imellem samtlige Ministre«. Her var også justitsministeren (Klein), efter hvad han nu sagde, blevet overbevist. Han argumenterede på linje med krigs- og marineministeren (Ravn), kulturministeren (Worsaae) og indenrigsminister Tobiasen. Sidstnævnte ville ikke benægte, at »General Raasløff kan staa i et nært Forhold til Formanden for Telegraphselskabet . . ., men fra den Tid da han, indtil han blev Minister, var Medlem af Selskabets Bestyrelse, er det ham bekjendt, at Generalen ikke staa i noget Forhold til denne eller Selskabet«. Man vidste altså, at Raasløff havde et særligt forhold til Tietgen, om ikke hvad vi nu ved, at Tietgen ved en »aftale« i efteråret 1866 garanterede Raasløff en årlig minimumsindtægt på 10.000 kroner, utvivlsomt for at få ham til i hast at bytte den solide gesandtpost i Washington med »den i situationen vanskelige post«² som krigsminister. Vi får også at vide, at Tobiasen ikke var medlem af bestyrelsen for SNTS, mens han var minister; han havde været det før sin tiltrædelse (og stod derfor som medunderskriver på selskabets ansøgning af 28.6.74), og han blev det igen efter sin demission, men det hang sammen med hans stilling som generaldirektør for Post- og Telegrafvæsenet (fra Januar 1874) på en meget mere kontant måde end skildret af Lange, jfr. nedenfor. Der var derfor ikke noget mærkeligt i, at Tobiasen konsekvent støttede sendelsen, og Lange kunne roligt have accepteret hans argumentation (hensynet til kreditforholdene, statsfinanserne og et af Prøjsen uafhængigt linjenet til udlandet), i stedet for blot at referere den (s. 277 f.) og ellers mene, at han bare gik »Tietgens Ærinde« (som Rosenørn skrev 6.8., s. 275).

Hovedindlægget for sendelsen på statsrådsmødet den 2.9.1874 kom fra consejlspræsident og finansminister C. A. Fonnesbech. Han kunne på dette møde uimodsagt »bemærke, at den første spire til det store nordiske Telegraphselskab er fremkaldt af selve Regjeringen, og at denne i sin Tid har bidraget til at faa det igang, hvilket han nærmere oplyste, idet han tillige viste, hvorledes Selskabet har haft en saadan Betydning for den danske Stat og Statskasse, baade direkte og indirekte, at . . . der vel er Anledning for Regjeringen til at imødekomme Selskabets Ønske«. Det var jo ikke første gang »Staten har erkjendt, at det store nordiske Telegraphselskabs Interesser ikke ere at betragte som private allene«, og som finansminister nærede han »ingen Tvivl om, at Rigsdagen ville erkjende Rigtigheden af, at Statskassen har betalt dette Beløb og derfor bevilge det«.

Således skete det jo også. I forslaget til tillægsbevillingslov for finansåret 1874–75, som Fonnesbech forelagde i folketinget 5.12.74, bad han om 25.000 Rdl. til »Udstyring, Rejser, Missioner«. Venstre var meget krigerisk ved dette års tillægsbevillingslov og endte med at rejse rigsretsanklage mod kulturministrene (Hall, Worsaae) på teaterbyggeriet. De 25.000 til Raasløff gik igennem, men ikke uden en diskussion, som kaster et

¹ Statsrådets forhandlinger, udg. v. Har. Jørgensen, 12. bind: 20. april 1872–15. maj 1912.

² Sv. Thorsen, De danske ministerier 1848–1901. Kbh. 1967, s. 341.

betydningsfuldt lys over hele forholdet mellem staten og SNTS, og som forf. givetvis burde have inddraget i sin analyse. Ansporet af kritiske bemærkninger fra C. Berg, tog udenrigsministeren ordet ved 1. behandling (8.1.1875). Han erkendte, at han først havde været skeptisk, men jo havde henvendt sig til »de af mine Kolleger, under hvis Ressort jeg maatte mene, at en saadan Sag nærmest maatte henhøre, hvilket i dette Tilfælde vil sige Finansministeren og Indenrigsministeren«. Herfra var det blevet »viist, at denne Sag i kommerciel Henseende virkede paa vore Kreditforhold, og endvidere i fiskal Henseende, jo endog i politisk Henseende havde overordentlig stor Betydning«, hvilket han nærmere oplyste. I Finansudvalgets betænkning af 26.2.1875 hed det, at et ønske fra et privat selskab ikke i almindelighed burde være nok til at hidkalde »den gjorte Foranstaltning, som heller ikke kan motiveres ved, at Statskassen selv er Aktionær eller at Selskabets Virksomhed har haft en gavnlig Indflydelse paa de danske Stats-Telegraph-indtægter. Noget anderledes stiller Sagen sig derimod, naar den ses fra det danske Pengemarkedes Standpunkt... Naar af en Kapital paa 27 Millioner Kr. i et industrielt – om end nok saa smukt, saa dog risikabelt – Foretagende tildeels i fjerne Egne 21 Millioner befinde sig paa danske Hænder, saa vil enhver betydeligere Kursforandring af Selskabets Aktier gribe føleligt ind i det danske Pengemarkeds Tilstand i Almindelighed... Da dette Forhold nu engang er tilstede, og da det ikke kan ventes forandret, forinden Selskabet ved en heldig Konsolidering af Grundlaget for dets Virksomhed i Kina faar aabnet sig større Adgang til Europas Pengemarked, erkjender man...«, o.s.v. Ordføreren (Bojsen) henholdt sig under 2. behandling 2. marts 1875 hertil, mens højremanden Ingerslev gik i rette med denne ret ensidige begrundelse og fremhævede det danske samfunds interesse i at hjælpe et sådant koncessioneret selskab, ikke mindst af de finansielle hensyn.³

Det er overordentlig beklageligt, at Ole Lange ikke har inddraget disse elementære trykte kilder i sin fremstilling og analyse. For det første viser det sig jo, at skildringen af Tietgens velkomstceremoni ved Kongens hjemkomst og gæstterierne om dens virkning på resultatet er overflødige og fejlagtige – for det er jo ikke rigtigt, når det på s. 274 fyndigt siges: »Der kom ingen indvendinger«. Kongen og kronprinsen var imod det hele, og de måtte tromles ned af et nu enigt ministerium. Det er rigtigt, at udenrigsministeren oprindeligt havde været imod – men han stod altså alene. Desuden må man tro, at hans og Vedels negative reaktion i ret høj grad var bestemt af Store Nordiskes meget aggressive argumentation i skrivelsen af 27.6.74, der begrundede ønsket om udsendelsen af en permanent dansk mission med en hård anklage mod den lave kvalitet i de østasiatiske konsulaters personale – altså et fornærmende angreb på udenrigsministeriets faglige kompetence (jfr. punkt 3 i instruksen til Raasløff, der bl.a. skulle undersøge konsulaternes virke).

Endnu mere beklageligt er det selvfølgelig, at Lange ikke har set statsråds- og rigsdagsreferaternes meget klare vidnesbyrd om de længst bestående særlige forbindelser mellem staten og SNTS (jfr. f.eks. Fonnesbechs udtalelser ovenfor) – og at han har ignoreret substansen i det, han har set, f.eks. Tobiesens memorandum af 19.8.1874. Som klart angivet af Rosenørn i Folketinget 8.1.1875, var der ingen tvivl om, hvilke to fagministerier, der var indblandet i sagen. Post- og Telegrafvæsenet overførtes pr. 17.11.1873 til indenrigsministeriet fra finansministeriet, men dette er jo, som man ved, alligevel inddraget såsnart en sag drejer sig om penge. Og enhver elementær fremstilling af stats-telegrafens økonomi – f.eks. Danmarks Statistik bd. III (1878) eller det officielle jubilæumsskrift »Statstelegrafen 1854–1904« viser til overmål, at Tobiesen havde ret, når han fremhævede, hvad udviklingen af SNTS betød både for telegrafbudgettet og for stats-

³ Rigsdagstidende 1874–75, Flkt. Forh.

finanserne som helhed. Det var beløb, der mange gange oversteg en éngangsudgift på 25.000 kr. Yderligere er det altså i disse kilder flere steder oplyst, hvad Lange ikke har fundet frem, at staten var aktionær i SNTS og havde været med til at starte selskabet. Endelig er der det punkt, som navnlig Venstres finanslovsfolk hæftede sig ved – at en snes millioner kroner (de SNTS-aktier, der var blevet i Danmark) vejede meget tungt på landets kreditforsyning, og at enhver måtte håbe at se dem afsat til udlandet. Disse undladelsessynder forskyder perspektivet i bogen, og det er rimeligt her at uddybe spørgsmålene. Ikke mindst må man nærmere have bestemt statens rolle ved igangsættelsen af SNTS.

Staten som telegrafens herre

Efter en gennemgang af telegrafvæsenets fremvækst i verden ca. 1850–65 og de delvis virkeliggjorte planer om et verdensomspændende net med forbindelse mellem den gamle og den ny verden – herunder det i så henseende bemærkelsesværdigt tidlige Shaffnerske projekt med forbindelse til Danmark og Tietgen – oplyser Lange pludseligt s. 70, at der var afsluttet en dansk-russisk telegrafkonvention i 1865. Uden at kommentere eller forklare dette går han hastigt videre, så at vi allerede på s. 71 har fået dannet Store Nordiske, hvis fødselsfase så beskrives over en halv snes sider. Allerede af Langes egen fremstilling blir det klart, at visioner om et verdensnet samt forskellige entreprenørers ambitioner om at få del heri, var *legio* omkring 1860. Tietgen var på ingen måde nogen profet her – og han kom heller ikke til at spille nogen rolle for udviklingens faktiske forløb før i 1867.

Det gjorde imidlertid andre danske. Den elektriske telegraf udvikledes, som skildret af Clapham o.a., i nær forbindelse med jernbanerne og postvæsenet, og for landlinjernes vedkommende var koncessioner eller statsdrift de fleste steder et selvfølgelig grundlag – bortset bare fra Storbritannien (til 1870) og U.S.A. Selv af overbeviste liberalister betragtedes telegrafen som værende monopolistisk i sit væsen – altså umulig at styre til forbrugernes gavn gennem fri konkurrence; da staten tillige selv var en af de største brugere og i militær henseende meget stærkt afhængig af dette nye meddelelssystem, blev statsdrift af hovedlandlinjerne i Europa nærmest enerådende i løbet af 1860erne. Staterne lod ganske vist undertiden visse sidelinjer drive af private selskaber, men da på koncession – og reelt på vilkår, som lagde hele magten hos statstelegrafen, idet isolerede linjestykker kun økonomisk var bæredygtige ved tilslutning til hovedlinjerne. Noget anderledes kom det til at ligge med de undersøiske telegrafkabler, der nedlagdes uden for staternes territorialfarvande og som i starten var belemret med meget store risici. Her blev det normale, at besiddelsen og driften overlodes til private, stort set britiske telegraf-selskaber. Disses eksistens var dog ingenlunde naturgiven – englænderne overvejede f.eks. at nationalisere dem omkring 1878 – og navnlig var de jo fundamentalt set i samme situation som de små private landkabelselskaber: For at nå frem til deres egentlige kunder – forretningsfolk, aviser og myndigheder i de udviklede landes storbyer – måtte de uundgåeligt være tilkoblede de centrale statsdrevne landlinjer.

Man må derfor sige, at magtforholdet mellem staten og den private kapital var et helt andet end i produktion og omsætning iøvrigt på denne tid – jernbanerne alene delvis undtaget. De private telegraf-selskaber virkede fundamentalt under vilkår, som staterne havde fastlagt ud fra deres egne interesser, herunder diplomatiske hensyn, sikkerhedsønsker m.v. men jo ikke mindre hensynet til de statslige telegrafnets finansielle trivsel. Dette fandt også udtryk i, at priser og andre vilkår for telegramsbesørgelse mellem og gennem landene temmelig nøje blev reguleret ved internationale konventioner, udarbejdet på verdenstelegrafkonferencer med deltagelse af de statslige telegrafmyndigheders chefer

– i Paris 1865, i Rom 1872 o.s.v. Disse takster blev altså bindende for de private telegraf-selskaber. Det var ganske vist normalt tilladt dem at gå under de foreskrevne ordtakster, men de statslige selskaber fulgte nøje med i deres prispolitik, som de jo ønskede fastlagt ud fra egen interesser m.h.t. transitindtægter m.v. snarere end efter aktionærernes ønsker.

Ole Lange burde have taget dette ret selvfølgelige udgangspunkt til efterretning. Han havde straks set det, hvis han på en mere åben måde havde læst bare de to store danske værker om periodens telegrafudvikling – Store Nordiske jubilæumsskrift fra 1894 og Statstelegrafens fra 1903. Herudfra havde han kunne forme sin problemstilling og tilrettelægge sin arkivforskning på en mere hensigtsmæssig måde. I det store og hele har han jo bygget sin fremstilling på Tietgens privatarkiv samt de udenrigsministerielle arkiver i København og London. Man må beklage, at hverken Privatbanken eller Store Nordiske har villet åbne deres arkiver for undersøgelsen, og at forfatteren ikke har formået at udnytte russiske kilder. Men det er jo ikke hans skyld. Derimod må man stærkt bebrejde ham, at han ikke har inddraget større dele af de helt åbent tilgængelige danske offentlige arkiver. Han har stort set nøjedes med udenrigsministeriets, skønt det allerede herved burde være blevet ham klart, at andre dele af statsapparatet var tidligere og dybere engageret i etableringen af Store Nordiske. Som det allerede er antydnet, kunne man på forhånd forvente, at der ville være centralt materiale at finde i finansministeriets, i generalpostdirektoratets og telegrafdirektionens arkiver – udredninger, overvejelser og korrespondance. Dette har vist sig at være tilfældet. Disse myndigheder har haft en langt større rolle og en langt bedre information m.h.t. selskabets udvikling i de første år, end denne bog giver udtryk for – så langt, at forfatteren også her kunne have fundet i hvert fald nogle af de generalforsamlingsreferater, han har manglet og i sin fremstilling erstattet med dagbladsreferater.

Peter Faber i hovedrollen

Det billede, som tegner sig af forhistorien og forudsætningerne, når man inddrager de nævnte departementers og direktoraters overvejelser og informationer, er i korte træk følgende: Den del af »telegrafvisionerne«, som realiseredes med Store Nordiske, udgik i realiteten fra det danske embedsværk og her mere som koldsindige kalkuler end som visioner. Der var nemlig tale om at handle ud fra et helt kontant økonomisk mål, som egentlig ikke kunne realiseres ad anden vej end opbygningen af internationale telegraf-kabler mod øst og vest, delvis nord og syd.

Efter loven af 1852 opbyggedes i det danske monarki et statsligt telegrafnet på 280 mil linjer, med anlægsudgifter på 1,7 millioner kroner, hvis forrentning godt og vel dækkedes af de stigende overskud på driften – tilsidst ca. 200.000 kroner. Indtægterne på transitlegrammer mellem Sverige, Norge, England og kontinentet beløb sig til 118.000 kroner. Men disse penge afgang for en del af forbindelsen til England over Slesvig, og da dette land gik tabt, ramte det hårdt. Endnu værre var det, at der i 1865 åbnedes en svensk-prøjsisk sølinje over Trelleborg, som også tog en del af den norske trafik. I årene 1863–67 faldt transitindtægterne herved ned til 10.000 kroner, og statstelegrafens underskud løb op mod en kvart million i 1868. På et tidspunkt, hvor finanserne i almindelighed var anstrengte – man fik jo endda indkomstskat i 1867 – var denne vending uacceptabel som man siger idag.⁴

Men den var ikke kommet pludseligt for ressortministeriet (1853–1874: Finansmini-

⁴ Danmarks Statistik III. Kbh. 1878, s. 214–224; Statstelegrafen 1854–1904. Kbh. 1904, s. 83 ff.

steriet) eller direktoratet, som da heller ikke havde set passivt til. Polyteknikeren Peter Faber, der var telegrafdirektør fra 1852 til 1877, havde ikke – som man skulle tro efter skildringerne i de biografiske leksika – fortrinsvis brugt sin tid på at skrive de siden kendte folkelige sange, men i høj grad været opmærksom på udviklingens krav. Den 2. december 1859 skrev han til Generalpostdirektøren, at man af hensyn til statsfinanserne måtte have en forbindelse til Rusland. Da modtagelsen var positiv, tog han initiativ til, at »Submarine Telegraph« – der havde stået for kablet Tønning-Yarmouth og flere andre kabler over Vesterhavet – skulle søge koncession også østpå, som det fremgår af hans brev til Generalpostdirektøren af 30. august 1860.⁵

Sagen var sværere end som så. Kapitalisterne stod ikke på spring. Koncessionssøgeren, (vistnok Siemens & Halske) trak i nogle år sagen ud, som Faber skrev til sin chef 21. august 1863.⁶ Man måtte derfor nu gå direkte til Rusland og få arbejdet igang ved fælles indsats. Hans chef, generalpostdirektør Danneskjold Samsø, formulerede sagen således i en udateret skrivelse til udenrigsministeriet – forf. burde altså have set den – ganske kort: »Gående ud fra den uformindskede Overbevisning, at et russisk-dansk Telegraphoug vil blive en ny Indtægtskilde for vort Telegraphvæsen, der nu, eftersom der er Udsigt til en direkte Forbindelse mellem Sverige og Prøjsen, har stærk Opfordring til at see sig om efter nye Forbindelser«. Han fremlagde også det perspektiv, at Asien og Nordamerika kunne forbindes ad denne vej – Fabers planer »henlede Tanken paa den Forbindelse mellem de to Verdensdele gennem Rusland«, thi enhver kunne »med et Blik paa Kaartet overtøde sig om, at en dansk-russisk Linje vil i det mindste af Englænderne blive betragtet som en Deel af den naturlige Vej til Nordamerika«.⁷

Det var altså i efteråret 1863. Russerne var enige. Nu helmede man ikke. Russerne foreslog lige efter krigens ophør, den 3.10.1864 en telegrafkonvention, Faber fik fuldmagt ovenfra til at forhandle med sin russiske kollega, general Guerhard. Den 11. februar 1865 ordnedes sagen mellem de to under en telegrafkonference i Paris, godkendtes i regeringerne – herhjemme af finansministeren (David), der bad udenrigsministeriet om at få besørget ratifikationen, hvilket skete pr. 11. april 1865.⁸ Hermed var der sluttet aftale mellem de to regeringer om, at der skulle etableres en kabelforbindelse mellem de to lande over Bornholm, således at den øst-vestlige telegrafforbindelse i Nordeuropa kom til at passere dansk område og give den danske statstelegraf en transitindtægt. Det var nemlig klart fra starten, at linjen skulle forbindes med et nyt kabel Danmark-England, som det også står i aftalen. Tidligere havde russerne overvejet en linje over Gotland, men det undgik man altså nu. Det var regeringerne, herhjemme i sidste ende Faber, der havde taget initiativet til dette, der siden blev selve fundamentet for Store Nord's virksomhed. Tilbage stod det at få arbejdet gjort, d.v.s. at få skaffet en entreprenør og en anlægskapital. Det voldte problemer at få det gjort så hurtigt, som regeringerne ønskede, d.v.s. hurtigst muligt, men det var kun et tidsspørgsmål.

Det svensk-prøjsiske kabel samt tabet af Slesvig gjorde det også i sig selv livsnødvendigt for Statstelegrafen hurtigt at skaffe en ny direkte forbindelse til England, og det var ønskeligt heri at få inddraget trafikken fra Norge, hvor lokale kræfter allerede i 1864 samlede sig for at få en linje vestpå til Skotland, men ikke straks kunne skaffe kapitalen. På vestlinjen havde man siden 1854 haft en koncessionær, amerikaneren Shaffner, hvis danske kontaktmand var Tietgen. Dette højtflyvende projekt, som i bogen omtales ret

⁵ Tel.dir. – G.postdir. 2.12.1859 og 30.8.1860; G.Postdir.ark. Tel.sager pk. 25.

⁶ Tel.dir. – G.Postdir 21.8.1863 (sst.), bifaldet 9.9.63.

⁷ G.postdir. – UMudat.; UMs arkiv A 2342/1863 »Danmarks Repræsentation i Kina og STNS«.

⁸ Skrivelser i G.post.dir.ark. (telegrafsager pk. 25) jfr. UM's arkiv 2342/1842.

indgående s. 33–40, skulle bringe Danmark i forbindelse med de nordatlantiske bilande og Canada over England. Bortset fra at man i 1860 havde fået Shaffner til at lægge et depositum på 100.000 Rdl. for fornyelsen, havde vor regering ikke presset nogen afgørelse frem. Men netop i 1864 udløb fristen på det: Shaffners koncession var forbrudt, hans depositum hjemfaldt til statskassen, og det selskab, som tidligere havde bygget over Vesterhavet, Submarine Telegraph, måtte 5. april 1865 meddele Faber, at det ikke havde penge til et nyt anlæg; linjen Tønning–England havde givet tab, og man måtte derfor afstå fra den tilbudte koncession. Den 17. november 1865 undertegnedes derpå koncession til Wyld m.fl. på de direkte linjer til England og Norge, som regeringen *ville have*.⁹ Det var en canadisk-engelsk finansgruppe, senere organiseret i selskabet North Atlantic Telegraph Co., hvori også Tietgen og Suhr var inddraget som styrelsesmedlemmer. Generalpostdirektoratet havde dog overfor Finansministeriet beregnet, at bare søkablet Danmark–England ville koste godt 75.000 £ d.v.s. 670.000 Rdl. dansk, og når man huskede, hvad man kaldte »den ved Aabningen af Trelleborg–Arconalinjen foranledigede Revolution i Transitgebyrerne«, konkluderedes det, at man »maa sætte sit Haab til et russisk-dansk Anlæg«.¹⁰ Koncessionærer med penge nok var ikke så lette at skaffe, derfor slap Wyld & Co. også med et depositum på 5000 £ for linjerne over Vesterhavet, og man var parat til at give henstand med hele Amerikaprojektet, der så også bortfaldt i 1866.¹¹

Udgangspunktet for det hele var jo, at Statstelegrafen nok var vitalt interesseret i de nye søkabler, men ikke selv havde midler til investeringer af denne størrelsesorden. – Det var først 1865/66 man klarede at få stationer i alle større danske byer, og en hel del små måtte man overlade private lokale koncessionerede telegrafvirksomheder at betjene. I første omgang forlod man sig da på de udenlandske telegrafgrupper, der var centreret om fabrikation af telegrafudstyr og kabler. Men disse havde også svært ved at rejse større kapitaler og var tilbøjelige til at trække de mindst lovende projekter ud – selv når det kostede tab af de deposita, regeringerne pålagde dem i koncessionerne for at få arbejdet igang.

I de to følgende år henlå virkeliggørelsen vestpå hos Wyld & Co. d.v.s. North Atlantic Telegraph Co. Østpå var det tyske selskab Siemens og Halske i forhandling med russerne, men stillede store krav om reduktion af taksterne på de tilstødende russiske landlinjer. I februar 1867 skiftedes koncessionen vestpå over fra Wyld & Co., der havde forbrudt kontrakten og tabt sine 5000 £, til kabelfabrikanten Newall f.s.v. angår den dansk-norske linje. Han slap med et depositum på 2000 £ og fik ret til at overdrage koncessionen. I henhold til telegrafkonventionen i Paris, og stillet over for konkurrencen over Trelleborg, måtte statstelegrafen nedsætte sit transitgebyr.¹²

Newall fik nedlagt kablet, men magtede så ikke mere. Da gik finansministeriet til Tietgen i sommeren 1867 og bad ham andrage om en koncession. Det gik ikke straks, der var komplikationer, men efter nytår lykkedes det ved yderligere regeringsindsats at få rejst et aktieselskab, der realistisk kunne påtage sig at få lagt kablet til England i løbet af et halvt år (til august). Det nye A/S »Dansk-Norsk-Russisk Telegraf-Selskab«, som blev oprettet i januar 1868, overtog Newalls kabel i februar og fik koncessionen i april. Det lededes af de mænd, der siden skabte og styrede Store Nordiske: Tietgen, Erichsen, Broberg, Sponneck og Suhr. Men initiativet synes at være kommet fra staten. Kapitalen på 100.000 £ var kun samlet ved, at der også var indskudt »et større beløb fra finanserne«,

⁹ Finansmin. Kgl. Resol. 1865 nr. 24 (ad A nr. 507/1865).

¹⁰ G. Postdir.-Finansmin. 27.9.1865 (Finansmin. Telegrafsager. Ældre Akter. 3A-18-8).

¹¹ Finansmin. kgl. Resol. nr. 240 (ad nr. 482/1866).

¹² Finansmin. Sekr. Kgl. Resol. nr. 22 (1912. 1867).

og regeringen beskikkede et medlem af bestyrelsen – det var kontorchef Martin Levy, finansministeriet snart departementschef og statsgældsdirektør.¹³

Imens havde det engelske Telegraph and Maintenance Co. forhandlet med russerne gennem det meste af 1867. Også Danmark satsede endnu på dem i forsommeren 1867, som det også ses af bogen her. Men såsnart Dansk-Norsk-Engelsk var igang for alvor, endnu før koncessionen vestpå var givet den 3. april, bad Tietgen den 2. marts 1868 om finansministeriets støtte til også at erhverve koncessionen østpå. Det fik han dagen efter. At de to kabler helst skulle være på een hånd, var længst i Fabers og hans chefers tanke – og det stod jo også i den dansk-russiske konvention af 1865 (§ 11). Det har da næppe betydet stort, at kongen besøgte czaren i denne sommer. Lange skulle hellere have oplyst, at det konkrete indhold i koncessionen af 12.8.1868 blev udformet under forhandlinger mellem Faber og hans russiske kollega Lüders, som bl.a. fastlagde taksterne og omfanget af de nødvendige russiske subventioner. Koncessionen – der udtrykkeligt gik til Tietgen og Erichsen i deres egenskaber af ledere for Dansk-norsk-engelsk, og i forventning om at de ville danne et A/S for den nye linje med samme bestyrelse – begrundedes fra dansk side konkret med, at dette ville sikre en telegrafforbindelse til Bornholm samt »forskaffe det Danske Telegraphvæsen en anseelig Indtægt ved Gebyrerne for den til og fra Rusland over Danmark gaaende Correspondence«, som det hed i den kongelige resolution.¹⁴

Denne forhistorie klarlægges væsentligt gennem finansministeriets samling af kongelige resolutioner samt Generalpostdirektoratets og Telegrafdirektørens arkiver. Udenrigsministeriets arkiv giver kun et meget ufuldstændigt billede, fordi dette departement kun inddrages, når de nævnte faglige ressorts har brug for en formidling. Historien er afgørende for forståelsen af næsten hele denne bogs emne – men den findes ikke, og forfatteren er gået glip af et hovedperspektiv, idet han kun i et referat vedrørende diskussionen i 1874 strejfer den danske stats indlysende finansielle interesse i hele sagen. Denne udgjorde, som vi har set grundlaget for den meget vedholdende og målbevidste aktivitet for etableringen af de store søkabler vest og øst om Danmark, og frem for nogen var det telegrafdirektøren Peter Faber, som var igangsætter og innovator på området. Tietgen havde allerede fra 1855 ageret som forbindelsesmand og potentiel finansiel mellemmand for skiftende udenlandske entreprenørgrupper, men han engageres først for alvor i opbygningen af kabelnettet mellem sommeren 1867 og januar 1868. Det sker, fordi andre ikke har kunnet klare opgaven, og fordi finansministeriet henvender sig til ham.

Statsfinanser og aktiekøb

Sagt i én sætning udvikledes Store Nordiske altså således: Efter starten af Trelleborgkablet 1863 og tabet af Slesvig 1864 iværksatte den danske statstelegraf og finansstyrelse i egen økonomisk interesse opbygningen af nye søkabler over Vesterhavet og Østersøen efter aftale med Rusland (1865), og skønt anlæg og drift blev overladt til et privat aktieselskab, var dette i høj grad søsat ved statsligt initiativ og for statspenge. Fabers kalkule slog til. Med det nye selskabs udvikling skete der en tredivedobling af transitindtægterne fra 1867 og frem til 1874, da de bidrog med 179.000 kroner eller 31,6% af statstelegrafens indtægter, der nu igen i en årrække oversteg dens udgifter.¹⁵ Den sure Krieger, hvis dagbøger tydeligt har inspireret Lange, anfægtede i sin korte tid som finansminister

¹³ G.Postdir. & Telegrafsager, pk. 25 (Forh. t. STNS): Fonnesbech-G.Postdir. 6.7.1867; Finansmin. Sekr. Kgl. Resol. nr. 56 (3.4.1868).

¹⁴ G.Postdir. Telegrafsager, pk. 25: Skr. 2. & 3. 1868, Tietgen-Fin.min, 5.6.1868, Fonnesbech-G.Postdir. 3.6.1868, Fin.min. Kgl. resol. nr. 115 (12.5.1868).

¹⁵ Danmarks Statistik III, s. 224.

1872-74 statstelegrafens transitoverskud (med henvisning til anlægsudgifterne), men indenrigsministeriet kunne straks vise manglerne i hans regnekunst.¹⁶ Og enhver anden synes at have været klar over, »hvilken Betydning »Den Store Nordiske Telegraf« har havt for Udviklingen af Transitkorrespondancen og Statens Indtægt heraf«, som Scharling skrev i 1878.¹⁷ Der forelå altså helt elementære og indlysende grunde på statsbudgettet til, at danske diplomater blev sat ind på at befordre selskabets koncessionsplaner i Sibirien. Det var lige så naturligt, at man strøede (lidt) ordener ud hertil. Russerne havde selv gjort det i 1865 til Faber m.fl.¹⁸ Ja, udkastet til den kongelige resolution om ordener til fire russere af 10.11. 1869 nævner ligefrem den østsibiriske koncessions betydning for statstelegrafens indtægter, og det var kongen, som var uvillig til at uddele ordener af så høje grader som foreslået.¹⁹

Selvfølgelig er det altid muligt at foretrække korrupsions- og konspirationsteorier i sidste ende – de lader sig sjældent aflive – men det går jo ikke an helt at ignorere de mere direkte og konkret påviselige forklaringslementer, som Lange gør i dette tilfælde. Bogen giver altså et fejlagtigt billede af de grundlæggende relationer mellem Store Nordiske og den danske stat, der ingenlunde lod sig bruge af privatkapitalen, men i høj grad havde blik for, hvordan den kunne bruge Tietgen. En historisk fremstilling af et hændelsesforløb må ikke overse eller udelade så væsentlige træk af forløbets gang. Herudover må man så overveje, om disse konkrete fejl i fremstillingen svækker eller tilintetgør forfatterens konklusioner. Det er ikke så let i dette tilfælde, fordi bogen jo først og fremmest er formet, så den »fortæller en god historie«. Men der er dog indledningsvis opført en problemstilling, hvoraf i hvert fald punkt 3 må forudsætte ordentlige redegørelser for det, der her er omtalt. Det hedder (s. 21): »Hvilke metoder (fremgangsmåder) og mekanismer (d.v.s. hvilke sammenhørende eller forbundne dele i datidens økonomisk-politiske system) var i funktion? Og herunder: hvorledes var samspillet mellem private økonomiske interesser og statsmagt?«. Dette motiveres straks efter (s. 22) således: »Hensigten med undersøgelsen har været at komme et lag dybere ned end den blotte kortlægning af de medvirkende faktorer. Hensigten er også i detaljer at se, hvorledes de fungerede i praksis, at søge at afdække de mekanismer, der var igang under opbygningen og udviklingen af selskabet. Hvordan var samspillet mellem økonomi og politik i praksis?« Og lidt senere: »Denne proces, metoderne og mekanismerne, er det centrale og interessante, ikke så meget personen Tietgen endsige Store Nordiske« (s. 24). Men når vi som før dokumenteret på et hovedpunkt helt må revidere bogens fremstilling af de »metoder d.v.s. fremgangsmåder«, der anvendtes ved skabelsen af Store Nordiske, bliver det også klart, at vi her har at gøre med et eksempel, der er ganske atypisk for dansk erhvervsudvikling i denne periode. Thi det er vel kun jernbaneanlæggene, der på samme måde var afgørende knyttet til statens initiativer og koncessioner. Bogen behandler altså et særtilfælde, og det er lidet sandsynligt, at dette kan give nogle indblik i de mere almindelige »mekanismer«, der dominerede den tidlige danske kapitalismes udvikling – endsige da dem, der indgik i Jan Bonde Nielsens (og andre fribytteres) finansaffærer hundrede år senere, sådan som forfatteren har opfattet dem (»let genkendelige fra 1870'erne og 1880'erne«, forordet til 2. bind, s. 10).

Hvor utypisk Store Nordiskes forhold til statsmagten var, fremgår af det forhold, at staten havde en pæn aktiepost i selskabet. Dennes eksistens fremgår klart af debatterne i rigsdagen om Raasløffs sendelse og året efter (1876) om hans rejseudgifter – og den

¹⁶ GPostdir.arkiv, pk. 25, læg mrk. FMJ 352/1874, skr. 26.2., 3.3. og 7.3. 1874.

¹⁷ Danmarks Statistik III, s. 224, jfr. IV, s. 154.

¹⁸ UMs arkiv. Danmarks repr. i Kina og SNTS 1865/3607.

¹⁹ Fin.min. kgl. resolutioner.

omtales også i Cohns »farlige« bog,²⁰ så forfatteren skulle altså under alle forhold have kendt den. Posten fremgår selvfølgelig af arkivet over statsaktiverne, som på reservefonden under »Konto for Aktier i Store Nordiske, China and Japan Extension, Telegraph Selskab« anfører en post på 162.000 Rdl. i årene 1868–1873 og derpå 405.000 kroner 1874–1880 – selvfølgelig fastholdt ved parikursen.²¹ Staten lå ikke i almindelighed med aktier. Pr. 31.3. 1878 var der under »øvrige aktiver« bare 502.000 kr. i sydfynske jernbaner, på reservefonden 6,6 millioner i sjællandske jernbaner samt 406.000 i »øvrige aktier« – d.v.s. altså næsten alene posten i Store Nordiske. Denne var indsat på grundlag af de af tidligere koncessionssøgere fortabte deposita, men bevaredes altså til den afvikledes i 1880 (troligt nok for at bidrage til statsovertagelsen af de sjællandske jernbaner). Denne aktiepost har jo, ved siden af koncessionsudstedelserne, givet fast basis for statens repræsentation i ledelsen. Statsgældsdirektør Martin Levy var som nævnt medlem af bestyrelsen, til han gik over i det private erhvervsliv 1873. Han efterfulgtes i 1874 af post- og telegrafvæsenets generaldirektør Frits Tobiesen. Tobiesen genindtrådte efter sin ministertid og sad der i årtier, mens han virkede som statens tilsynsførende i jernbane- og telefonselskaber m.v., og generelt gjorde han sig angiveligt »baade anset og frygtet som en usædvanlig klarhovedet og principfast Embedsmand« (Povl Engelstoft).²² Altså næppe nogen nem medvider i letfærdige børsspil!

Hvad en aktiepost på 405.000 i sig selv kunne betyde i et selskab, hvis samlede kapital udgjorde 27 millioner, kan kun vurderes nærmere, når man overhovedet kender kapitalens fordeling (spredning) og ledelsesformen. Det hører vi mærkeligt nok meget lidt om, skønt det jo skulle have oplagt interesse, når man som forfatteren bl.a. vil klarlægge »hvilke ressourcer (kapital og know-how)« der anvendtes. Bogen meddeler, men som rent referat (af Tobiesen, se s. 277), at der i 1874 nok lå 21 af de 27 millioner i Danmark, og dér spredt med mange småsparere blandt aktionærerne. Noget præcist billede af forholdet kan vi næppe få uden hjælp fra Store Nordiskes protokoller. Men noget mere end denne bog meddeler, kan vi dog få frem ret let, som også andenopponenten, dr. Rich. Willerslev, anførte i sin opposition. Det er oplyst, at hovedparten af aktierne i 1894 befandt sig på franske hænder, så at kursen bestemtes på Pariserbørsen. Denne eksport var så småt begyndt i 1875, men fik sit gennembrud, da Tietgen i 1878 organiserede salget med et fransk bankhus. Allerede i 1880 var halvdelen af kapitalen på engelske og franske hænder, i juni 1884 21,7 af de i alt stadig kun 27 millioner. Også obligationerne – hvoraf der i 1880 udstedtes for 1,8 millioner, i 1883 yderligere 5,4 millioner – gik hovedsageligt til udlandet.²³ Man kan altså sige, at Store Nordiske i årene omkring 1880 overgik på fremmede, ja snart specielt på franske hænder. Allerede dette havde gjort det naturligt, om bogen i højere grad havde rettet opmærksomheden mod den franske politiks betydning for Store Nordiske – f.eks. omkring krigen 1884–85. Men firmaets og Tietgens forbindelser til Paris gik meget længere tilbage, og de kredsede også omkring muligheden for at fremme en fransk-russisk tilnærmelse. I juli 1870 virkede Tietgen og Raasløff for de franske planer om et østersøangreb mod Prøjsen, idet han bl.a. ville få lagt et kabel Dunkerque–Jylland for franske penge. Dette var nok en af grundene til, at regeringskredsens »neutralister«, Christian IX, Holstein, Rosenørn, Krieger og Peter Vedel endnu

²⁰ E. Cohn, Privatbanken i København gennem hundrede Aar 1857–1957 I. Kbh. 1957, s. 186, der anfører en notits i Fædrelandet 20.1.68.

²¹ Hovedbog for Reservefonden 1849–1931/32 Nrbr. I sektion 36. Hovedbogen meddeler i øvrigt også skiftende tilgodehavender i Privatbanken, der evt. kunne have haft interesse.

²² Dansk Biografisk Haandleksikon III. Kbh. 1926, s. 587.

²³ Det Store Nordiske Telegraf Selskab 1869–1894. Kbh. 1894, s. 222 f.; Danmarks Statistik I, s. 735 f.

i 1874 så skævt til de to mænds udenlandske aktiviteter (jfr. ovenfor).²⁴ Planerne blev nemlig genoptaget i 1871. Thiers var forsigtig af hensyn til Tyskland og udskød sagen, men gav dog koncessionen i oktober 1872. Den danske regering synes også her at have set sagen i et finansielt lys (transitindtægterne), mens de to stormagter endog var villige til at subventionere den nye linje. Den åbnede 1.8. 1873 – gav ikke nogen stor trafik, men havde altså andre charmer.²⁵

Hele bogens værdi var muligvis blevet en hel del større, hvis den havde inddraget franske offentlige arkiver. Det samme gælder selvsagt for de russiske. Bogen meddeler her nye og troværdige oplysninger om, hvordan man smurte underordnede russiske embedsmænd for at få koncessionen i 1870. Men sådan bar man sig måske overhovedet ad i Petersborg – og det er også stadig en mulighed, at dette slet ikke fik nævneværdig indflydelse på de egentlige beslutningstagere på russisk side. Hvis disse faktisk styredes af ønsket om frem for alt at finde en leveringsdygtig koncessionær (også sådan måtte man jo se Tietgens folk i 1870), er bogens (trivial)indignation i sammenfatningen på s. 145 måske ikke mere bæredygtig end historien om regattaen i København 1874. Overhovedet kan man jo let tænke sig særdeles forståelige motiver til, at »den kejserlige russiske Regering, hvis politiske Interesser i Østasien nøje ere knyttede til Selskabets, har skænket Selskabet utallige Beviser paa den levende Deel, det tager i Foretagendets heldige Udførelse«. ²⁶ Bortset fra betydningen af at have driftsikre og diskrete kommunikationslinjer til omverdenen uden om de engelske og tyske net tjente den russiske stat også penge på driften – i 1885 opgjort til én million francs, d.v.s. 720.000 kr.²⁷ Vi ved heller ikke, om den havde andel i finansieringen. Det nævnes på s. 246, at man i 1876 overvejede at tage et russisk obligationslån på £ 500.000, d.v.s. ni millioner kroner, som ville have givet Petersborg væsentlig ejerkontrol med selskabet i en årrække. Det blev ikke til noget, som det siges. Men grunden var jo den krig, der sluttede i begyndelsen af 1878, og vi ved, at Czarregeringen ved denne tid kunne råde over meget store beløb i engelske vekslere – altså nok købe både aktier og obligationer fra Store Nordiske, der udbødes i London.²⁸

Heller ikke Store Nordiskes mere konkrete forbindelser til regeringerne i Paris og Petersborg er altså blevet klarlagt her, og senere arkivstudier kunne vise, om også de spillede en meget direkte rolle for virksomhedens udvikling. Måske havde de englændere ret, der ganske enkelt opfattede Store Nordiske som dækorganisation for andre stormagters stats- og kapitalinteresser?

Nationalsøkonomi og privat profit

Men spørgsmålet om finansieringen af Store Nordiske kunne altså også ses under en anden synsvinkel, som Venstres folketingsmænd og andre gjorde i 1874 – nemlig indflydelsen på den danske økonomis vilkår, som bogen ikke behandler på nogen mere konkret måde. Vi ved som sagt, at man i 1874 regnede med en beholdning i Danmark på 21 millioner kroner Store Nordiske aktier. Det betød, at der i hvert af de fem år o. 1870 var blevet bundet henved fire millioner kr. dansk kapital i et selskab, hvis virke (og indkøb) overvejende lå uden for landets grænser – altså en dansk investering i udlandet.

²⁴ Kriegers dagbog V, s. 29, jfr. s. 40 og 69; V. Sjøquist, Peter Vedel II. Århus 1962, s. 74–88.

²⁵ Kriegers dagbog V, s. 213 f., 257, 260. SNTS – Krieger 22.1.73 (Fin.min. Telsager, pk. 25, 3 A-18-8).

²⁶ Bestyrelsen SNCJExt-Udr.min. 5.1. 1872 (UMs arkiv.).

²⁷ SNTS-Udr. 30.4. 1885 (Ums arkiv.).

²⁸ Kriegers Dagbog VI, s. 283.

Med et rådighedsbeløb på omkring 760 millioner kroner præsterede det danske samfund i femåret 1870-74 (så vidt man i dag kan beregne) en opsparing på om ved hundrede millioner. Investeringerne havde i en længere årrække været noget mindre end dette beløb, således at der gennemgående var et overskud på betalingsbalancens løbende poster. Der blev altså tale om danske nettotilgodehavender i udlandet. Ved en omlægning af stempelafgiften på værdipapirer kunne man i 1872 registrere, at der var 106,6 millioner kroner udenlandske aktier o.l. på danske hænder og 55,6 millioner kroner statspapirer. Heroverfor beregnede man ved sagkyndige oplysninger (fra børs- og bankfolk), at der lå for ca. 30 millioner kroner danske papirer i udlandet. Regnede man også de danske beholdninger af Store Nordiske aktier (da anslået til 25 millioner) med til de danske fordringer på udlandet, fik man en positiv dansk kapitalbalance på 156 millioner. Men netop ved denne tid vendte billedet, og der blev fra og med 1873 et permanent betalingsbalanceunderskud. Den voldsomme stigning i aktieudbudet fortsatte endnu i de følgende tre år, samtidig med at der solgtes meget store beløb af udenlandske obligationer (nu langt overstigende indfrielsen af statsobligationer). Man kunne da siden tale om »vort ved Midten af 70'erne stærkt forstyrrede og trykkede Pengemarked«. Forklaringen syntes enkel nok. Man beregnede, at den kapital, der årligt var disponibel for anbringelse i aktier og obligationer var 35 millioner. Men nettoemissionen af danske aktier var endnu ca. 20 millioner, de danske køb af udenlandske obligationer omtrent lige så stort, og udstedelsen af kreditforeningsobligationer oversteg nu klart indfrielsen af statsobligationer. Konklusionen var da: »Til alt dette synes imidlertid vor nydannede kapital ikke at strække til ... Diskontoen stiger, Aktiekurserne begynder at dale stærkt, og Bankernes Beholdninger angribes«. Sådan analyserede man penge- og kreditforholdene under det almindelige konjunkturomslag midt i 70'erne. Det hører med, at også landbruget nu mærkede de strammere pengeforhold, idet obligationsrenten steg fra 4,5 til 5,0% i 1874-77.²⁹

Det er på denne baggrund, man skal se holdningen til Store Nordiskes aktier, som den kom frem her 1874-75. Hvis den snes millioner, der stik imod hensigten var havnet på danske hænder, til fornuftige kurser kunne afsættes i udlandet, var der vel rimelig grund til heraf at vente en lindring i kreditforholdene. Som vi kan se, fejlede selskabets udbytter og regnskaber jo ikke det mindste. Faldet i dets kurser fra 103 til 66 1873-1877 (primo) var ingeniunde enestående, heller ikke blandt helt solide selskaber, men forholdet var dog uheldigt, da almindelig mistillid til aktiebesiddelse spillede sammen med den hjemlige likviditetskrise. Den effektive forrentning af Store Nordiske-aktier steg i virkeligheden fra 6,8% i 1874 til 8,7% i 1877, mens obligationsrenten holdt sig ved 4½ à 5%, indlånsrenten i sparekasser ved 4%.³⁰ Der var altså ikke noget mærkeligt i den betragtning, som politikerne anlagde 1874-75, at der var rimelige udsigter til at få solgt disse papirer ud af landet og dermed få lettet kreditforholdene herhjemme. Det havde i hvert fald været rimeligt, om bogen havde taget dette spørgsmål op til alvorlig diskussion, når det stilles af kilderne selv.

Bogens negligering af statens pengepolitiske såvel som af dens finansielle problemstilling begrænser dens værdi betydeligt. Derimod har forfatteren ære af sin beskrivelse af den danske aktiebørs' opbygning og virkemåde. Den er grundlaget for, at vi på en meget instruktiv måde kan følge den proces, som tidligere forfattere kun har beskrevet i mere

²⁹ Sv. Aa. Hansen, Økonomisk Vækst i Danmark II. Kbh. 1974, tabel 5, 6 og 7; Falbe-Hansen i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1873; Scharling i Danm. Stat. I. 1885, s. 720-755; Erling Olsen, Dansk Pengehistorie I. Kbh. 1968, s. 283-324.

³⁰ Beregnet efter Store Nordiske Telegraf Selskab 1894, s. 220-24; Dansk Pengehistorie I, s. 319.

almene træk: Hvorledes Børsen og den omgivende finansopinion kunne bearbejdes med henblik på en fordelagtig lancering af de nye aktieselskaber – samt hvilken pris, der i de følgende år måtte betales for den ret hårdhændede fremfærd.

Når det gælder de finansielle resultater af disse børsmanipulationer for de nye selskaber selv, finder jeg dog ikke så få problemer i beskrivelsen. Forfatteren har været i stand til at gøre en del interessante opstillinger, og han ræsonnerer dristigt ud fra dem. Men han har jo savnet det præcise grundlag, som alene kan findes i et specificeret og revideret regnskab over stiftelsen samt en status ved selskabets start. Det havde nok været klogt at udtrykke konklusionerne mere forsigtigt på et par steder. En dokumenteret indførelse i fremgangsmåderne – på linje med beskrivelsen af børspekulationen – har vi e.m.m. ikke fået. Man må da forsøge at opstille et billede ud fra almindelig læsning i foretagerhistorien og senere håndbøger i selskabsret, handelsforhold m.v.

Jeg tror det lå således: Det normale var, at en mindre kreds af initiativtagere (stifterne) samlede deres indsigt, forbindelser og de fornødne beløb til udlæg bag et konsortium, der så påtog sig arbejdet og risikoen med at få aktieselskabet lanceret. Selve den tekniske side af arbejdet overlod de til et veksellererfirma, eller som her til en bank, der fik en vis provision, måske afhængigt af hvordan aktieemissionen forløb. Fra stifterne udsendtes så et prospekt, en indbydelse til aktietegning, hvori oplystes formålet, det udbudte beløb, aktiernes størrelse og kursen, aktiernes rettigheder, indbetalingsvilkår, tegningsfristerne m.v. Men trods den manglende lovgivning var det også fast regel, at man oplyste, hvordan selskabets forhold til stifterne skulle afvikles. Stiftervederlaget fremkom normalt derved, at stifterne forlods fik tillagt et vist beløb – eller mere almindeligt, bestemte aktieposter – som vederlag for deres indsats og risiko og/eller for afståelsen af ejendomme, udstyr eller bestemte rettigheder (som f.eks. koncession). Beløbet kunne dække bare ulejlighed, risiko og en helt skrabet vurdering af, hvad A/S nu overtog. Men det kunne også være større – dels i kraft af at de overdragne aktiver var overvurderede, dels ved at stifterne overtog aktier til en lavere kurs end den, som andre aktionærer måtte betale straks eller snart. Dette er, så vidt jeg forstår, den egentlige stiftergevinst: initiativtagerne udnytter deres forspring for andre aktionærer til at erhverve aktier til lavere priser – måske endog blot for straks at afhænde dem, inden det viser sig, at emissionskursen ikke er holdbar. Herved overkapitaliseres virksomheden. Det må imidlertid huskes, at de beløb, som andre aktionærer betaler over parikursen, jo ikke bare forsvinder i stifternes eller emissionshusets lommer. De vil i hovedsagen indgå i aktieselskabets kasse, normalt som indskud i reservefonden. For at der kan blive tale om en nævneværdig stiftergevinst i denne klassiske form, er der altså samtidig tale om et betydeligt tilskud til virksomhedens egenkapital, som nu allerede fra starten klart overstiger aktiekapitalen. Som Scharling beskriver det (Danm. Stat. I, s. 728): »I adskillige Tilfælde ere nye Aktier blevne udbudte til højere Kurs end Pari, saaledes, at Præmien er bleven indbetalt til Reservefonden«.

I Tietgens og Erichsens papirfantasier m.h.p. den påtænkte sammenslutning i 1869 (s. 81–84), vil man bemærke, at der i bogen tales om en forventet »gevinstmargen« på mellem 130 og 180.000 £. Men s. 88–89 ser vi, at de kurser, hvortil de tidligere aktier overgik til aktier i det nye selskab, blev helt andre end her påtænkt: Man måtte betale 375.000 i aktier ved parikurs i stedet for 320.000. Tietgen og Erichsen var altså ikke i »den ønskesituation i den kapitalistiske økonomi«, hvor »de kunne købe billigt og sælge dyrt«, som omtales s. 96. Men i stedet for at glæde sig over (eller bare fastholde), at Tietgens moral eller aktionærernes forstand, eller begge dele, har fremkaldt en kurs, som også tog hensyn til selskabernes reserver, rettigheder og fremtidsudgifter – så fremstiller Lange dette som et andet snedigt nummer fra Tietgens side: »Hvad Tietgen reelt gjorde, var vilkårligt at fastsætte en høj pris på aktierne . . . til glæde for aktionærerne«. Hvorfor

er disse kurser på 130 à 155 vilkårlige? Fordi selskaberne kun havde bestået et årstid?

Men tanken måtte vel være at få både selskabernes besluttende myndigheder og de allerfleste aktionærer til at gå med over i det nye A/S. Det måtte derfor forlanges, at de gamle aktier måtte kunne indfries til en kurs, der lå et stykke over dagskursen. Og denne var jo langt fra en parikurs. Den oplyses ikke her i bogen, og jeg har ikke haft andre oplysninger ved hånden end kursen for dansk-engelsk, som pr. 2. april var 125 à 126. Den kurs, man fik, var ikke som oplyst her 155, men netop 150, idet 5 af de 135 Rdl. var udbytte. Det måtte vel kræve en nærmere udredning, hvis man med forfatteren skulle tiltræde den nidske Kriegers dagbogsudsagn om »et stærkt stykke«.

Videre står der s. 89, at forskellen mellem de gamle aktiekapitaler med deres nye kurser og den nye aktiekapital, i alt 24.500 £ »kunne betragtes som betaling til Tietgen og Erichsen for Atlantkoncessionen«. Hvor ved vi det fra? Krieger skrev, at foretagendet var »bebyrdet med Udgiften til Tietgen-Erichsen, sagtens en 20.000 £«, men det er vist alt det belæg, der gives her. Andre end Tietgen må jo have vidst, at atlantkablet ikke havde nogen chancer foreløbig (s. 87), og de førnævnte papiropstillinger regner jo stedse med »kommission og diverse udgifter på 20.000 £« (s. 82), som der ikke var plads til, hvis man skulle give 20.000 for atlantkoncessionen. Vi ved altså ikke, hvilke fordele stifterne fik ved at se aktiekapitalen »pustet op fra 260.000 til 400.000 £«, sådan som det siges på s. 97. Stifternes gevinst skulle vel have ført til en overkapitalisering, som senere nedsatte foretagendets rentabilitet og dets aktiekurser. Men se om det sker i dette tilfælde!

En tilsvarende uklarhed er at finde i behandlingen af Tietgens rolle ved sammenslutningen mellem Store Nordiske og China-Japan Extension i 1872. Det skrives her, at »Der var stiftergevinster at hente ved salg af aktier, formentlig både for Privatbanken og/eller China/Japan Extension, og for Tietgen og Erichsen personlig. Og gevinsterne ville blive desto større, jo højere kursen nåede« (s. 195). Men med stiftergevinster kan vi ikke her mene provisionen, og der var jo heller ikke tale om, at de to mænd fik påduttet selskabet nogen dem tilhørende ejendom og rettighed. I mangel af bevis på noget andet, må vi antage, at privatpersonerne Tietgen og Erichsen kun fik fordel af transaktionen som aktionærer på linje med de andre aktionærer i de gamle selskaber, eller rettere sagt det gamle moderselskab. De to mænd kunne – og det synes de jo at have gjort efter det på s. 231 citerede brev – skaffe sig af med de nye aktier, de havde fået billigt ved konvertering af de gamle efter grundig kurspleje – inden det blev klart for nye aktionærer, at de høje kurser ikke kunne holdes. Men samme fordel tilfaldt jo så de andre aktionærer i det gamle Store Nordiske. Man kan filosofere over det rimelige i, at disse mænd og institutioner – i det hele vistnok danske – på denne måde kapitaliserede den position, selskabet havde nået, uden at dele med hverken extension-aktionærerne eller nytilkomne. Men vi har ikke fået bevis for, at Tietgen og Erichsen fik nogen stiftergevinst. Privatbanken fik vel sin provision – ja måske den specielle gestionsprovision, der ofte tillægges det førende emissionshus for risikoen ved at »følge sine emissioners kurs og støtte den, hvis det bliver nødvendigt« (Z. Lando). Men at Privatbankens rolle her var risikofri, må Ole Lange jo være den første til at benægte!

I det hele må man nok mene, at Langes utrættelige forsøg på at afsløre finansielle uhumskheder og konspirationer har beslaglagt kræfter, der havde været en bedre sag værdig. Det er nemlig ikke svært at pege på vigtigere sider af det emne, bogen vil behandle, således som det er godtgjort på de foregående sider.³¹

Niels Thomsen

³¹ Ovenstående er på det nærmeste en ordret gengivelse af min opposition 13. juni 1980. Jeg blev derfor rystet over dagen efter at se både Politiken og Berlingske Tidende gengive handlingens forløb som idel idyl og ros til doktoranden.